

30. Заседание Государственной Думы 8-го июня. Запрос Думы и ответ министров о погромах. Изд. «Народное право» № 29. – М., 1906. – С. 15 – 16.
31. Там же. – С. 17.
32. Там же. – С. 32.
33. Переписка Николая II и Марии Федоровны (1905 – 1906 гг.) // Красный архив. Исторический журнал – Т. 22 (третий). – М. – Ленинград, 1927. – С. 153 – 209.

Інна Вановська
(м. Київ)

РОЗВИТОК КУСТАРНОГО БОНДАРСТВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ознайомлює з географією кустарного бондарства та центрами його концентрації в Україні, основними рисами техніки і технології кустарного промисла.

Знакомит с географией кустарного бондарства и центрами его концентрации в Украине, основными особенностями техники и технологии кустарного промысла.

Українське кустарне бондарство має багатовікову яскраву історію та глибокі традиції. В наші дні воно залишається одним із найважливіших елементів національної культури, в якому відображаються світоглядні, господарські та естетичні уподобання українського народу. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. цей народний промисел належав до провідних галузей народного господарства України й задовольняв майже всі потреби її населення в різноманітних бондарських виробках. Поступово сформувалися національні, регіональні та локальні відмінності українського кустарного бондарства, які віддзеркалювала історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, культурні досягнення та естетичні запити українського народу. Саме тому детальне наукове вивчення історії українського кустарного бондарства, особливо на нинішньому етапі відродження національної культури постає актуальним завданням української історичної науки.

Серед багатьох публікацій, що стосуються окремих аспектів історії розвитку кустарного бондарства в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., слід особливо визначити дослідження таких авторів, як К. Зворикін [1], М. Грабовський [2], М. Бабенчиков [3], М. Маслов [4], Т. Богомазова [5], М. Станкевич [6] та деяких інших. В їх статтях та монографіях на тлі узагальнюючого вивчення кустарних деревообробних промислів досліджувалося багато важливих аспектів розвитку бондарства.

Однак вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Саме тому в даній статті висувається завдання проаналізувати закономірності історичного розвитку кустарного бондарства, географію та регіональні особливості промислу, основні етапи та напрямки його технічної еволюції, особливості організації виробництва, професійні знання та звичаї бондарів, домашній побут майстрів, роль і місце бондарних виробів у традиційній культурі українців.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. обробка дерева була важливим і необхідним заняттям як для сільського, так і для міського населення України. Повсякденні практичні потреби селян, козаків та міщан зумовили масовий розвиток різноманітних деревообробних промислів. Серед них чільне місце посідало бондарство, в якому було зайнято близько 10 тис. кустарів [7]. Географія кустарного бондарства була достатньо широкою. В усіх регіонах України зустрічалися центри цього промислу,

в яких бондарі з покоління в покоління передавали поважне ставлення до дерева, уміння користуватися спеціалізованим бондарським інструментом, збагачували необхідні знання та навички. Так, на початку ХХ ст. в різних губерніях України у сфері кустарного бондарства було зайнято до 2% усього сільського промислового населення. Зокрема в селах Подільської губернії селяни і козаки, які займалися бондарюванням, склали 1,9% серед усіх місцевих кустарів у Чернігівській – 2,4%, у Київській губернії цей показник становив 2,7%, у Полтавській – 1,9%, у Херсонській – 1,6%, у Волинській – 1,7%, у Харківській – 2,9%, у Таврійській – 1,9%, у Катеринославській – 1,5%. Отже, найбільшого розвитку кустарне бондарство досягло в Чернігівській, Подільській та Харківській губерніях, багатих на дубові ліси [8].

Залежно від сировини, технологій її обробки, функцій виготовлених виробів та їх місця в господарському комплексі населення бондарні вироби українських кустарів являли собою кілька функціональних комплексів. Вони були присутні майже в усіх галузях домашнього господарства: ємності для рідини та напоїв, ємності для зберігання сипких речовин, ємності для заготівлення різних продуктів про запас, бондарні кваші, в яких на більшій частині України замішували тісто для хліба. За відмінностями в технології виготовлення бондарні вироби поділялися на дві групи: однодонні та дводонні ємності [9].

До групи однодонних обручних входили циліндричні, конічні й опуклі ємності, серед яких у досліджуваній період в Україні переважав конічний посуд. Для різних господарських потреб використовували різноманітні конічні, звужені догори бондарні ємності з вушками і без них з ялинової деревини. Для води звичайно використовувалися «цебер» та «ряжка», а для молока – подойник – «дійниця», яка являла собою конічне відро з металевою дужкою. До конічних бондарних ємностей належала і селянська поршнева маслобійня, що часто мала назву «масничка – висока вузька дещо розширена до низу діжа, в яку був поміщений «вешняк» – маленька діжечка з перегородкою посередині, через отвір в якій продирався поршень – «колотівка» [10]. Велику групу конічного посуду складали мірки для зерна і борошна, які на кінець ХІХ ст. майже повністю замінили собою суцільнодовбані. Одна з бондарних мірок цього періоду представлена в експозиції Державного музею українського народного декоративного мистецтва.

Серед бондарних дводонних ємностей селянська промисловість в Україні найчастіше виготовляла «барилла», «бочівки», «баклагги» тощо для перевезення води в поле, для зберігання вина, квасу, меду, молока, виготовлення фруктових браг та ін. Серед них найбільш поширеними були циліндричні дводонні ємності з круглими, рідше овальними днищами. Вони мали звичайно два отвори, які закривалися чопами, і знаходилися поряд на стінці ємності або ж один у стінці, а інший – у дні. Поруч із циліндричними часто виготовляли опуклі бочки і бочонки. Саме на них раніше за все, уже з кінця ХІХ ст., стали ставити залізні обручі [11].

Для виготовлення бондарних ємностей українські майстри використовували такі породи дерева, як дуб, ялина, сосна, рідше – осики, вільху і бук. Добирали деревину не лише з урахуванням її доступності й ціни, але й із урахуванням хімічних і механічних властивостей, а також у відповідності з функціональним призначенням самого виробу. Так, дуб вважався пластичним, стійким до солей і кислот, тому з нього звичайно робили великі ємності для соління й квашення овочів, зберігання м'яса та м'ясних продуктів. З ялинової деревини, яка відрізнялася легкістю, невеликою смолистістю і не всмоктувала вологу, бондарі найчастіше виготовляли ємності, призначені для зберігання молока і молочних продуктів. Сосну бондарі вважали стійкою до корозії та легкою в обробці, а бук використовували в тих випадках, коли виробу треба було надати особливої міцності [12].

Заготовлений стовбур дерева бондарі розпилювали на колоди завдовжки близько одного метра, при цьому серцевина дерева не використовувалася. Колоди складали під

навісом або на горищі, де вони сохнули від шести до дванадцяти місяців. Потім ці колоди кустарі розколювали на клепки, обов'язково враховуючи особливості різних порід деревини. Наприклад, дуб добре розколювався в радіальному й набагато гірше у тангентальному напрямку. Добре знаючи цю особливість, заготівники клепок розколювали дубову колоду сокирою на дровітні так, щоб переважали радіальні розколи, а тангентальних або не було зовсім, або ж було якнайменше. В українському бондарстві було поширено два способи виколки клепкових заготовок: однорядна та дворядна. Однорядну виколку бондарі застосовували при розколюванні тонких чурбаків, а дворядну – товстих колод. При однорядній виколці деревину розколювали тільки в радіальному напрямку. Спочатку кряж розколювали на дві частини, так звані плахи, а потім кожну плаху на четверики. У свою чергу четверики розколювали навпіл і одержували восьмерики, які служили заготівкою чорнової клепки. Дворядна виколка виконувалась в тій же послідовності, що й однорядна, але тільки доти, поки не буде отриманий восьмерик. Його розколювали уздовж річних шарів, перпендикулярно серцевинним променям на дві частини, які в свою чергу розколювали в радіальному напрямку та одержували одну-дві клепки з однієї половини й від двох до п'яти – з іншої [13].

Для кожного виду бондарного виробу потрібна була певна кількість клепок, наприклад, на виготовлення двохсотлітрової дубової діжки необхідно було 28 клепок. Далі клепка оброблялася на спеціальному пристрої, схожому на верстак – «ослоні» або «лисиці». Її затискали ножним важелем, щоб руки майстра залишалися вільними, й обстругували стругом. Вона мала опуклість з одного боку і жолоб з іншого, внутрішнього, а її товщина досягала трьох сантиметрів. Ретельніша обробка поверхні клепки робилася рубанками і фуганками, у тому числі з напівкруглим лезом, а з часом замість струга стали використовувати продуктивніший токарний верстат. Наступним технологічним етапом була підгонка бокових сторін клепок, для чого у селянських майстрів існували спеціальні шаблони з нанесеними на них позначками. Підгонку клепки за цими шаблонами селяни робили на спеціальному дерев'яному брусі на ніжках зі вставленим у його верхній частині одинарним або подвійним лезом. У багатьох промислових господарствах використовували великий фуганок – «спуск», який непорушно фіксували в робочому положенні на верстаку лезом утору, або навпаки, до верстака кріпили клепку, а зверху обробляли її фуганком звичайним способом [14].

Важливим моментом було збирання клепок. Для цього їх по черзі вставляли в шаблонний обруч і притискали спеціальним пристроєм, що складався з паралельних планок, з'єднаних невеликим брусом. Відстань між цими планками регулювалася відповідно до товщини клепок за допомогою клинця. Вставивши у шаблонний обруч усі клепки, майстер надівав на них зверху перший обруч. Після цього майстер за допомогою важеля й мотузки або ланцюга, пізніше при допомозі троса і гвинта або спеціального обруча, діаметр якого регулювався затискним гвинтом, він сильно стискав виріб і надівав обручі. Якщо сільський бондар використовував дерев'яні обручі, на кожну діжку ставилося по шість-вісім обручів. Іншим способом стискання бондарного виробу було набивання на нього кількох металевих обручів різного діаметру, які поступово дуже щільно притискали клепки одна до однієї [15].

Обручі для своїх виробів українські бондарі спочатку виготовляли лише з деревини, в основному з ліщини та ясеня. Рівну без сучків гілку ліщини діаметром близько 3 см розколювали надвое та надрізали з країв таким чином, щоб на одному з них утворилися пази, а на іншому припасовані до них за розміром клини – «зуби». За допомогою утворення зубців прут зчіпляли в струг, зігнувши його на коліні, а потім надівали на діжку. Для виготовлення ясеневого обруча бондарі використовували не сукуватий стовбур польового ясеня діаметром до 20 см. Його розколювали на пластини завтовшки в 1 см, а потім ці пластини обстругували і робили їх товщиною в 3 – 4 см.

Відтак з одного боку в стрічці вирізали отвір, а з другого робили мисок, що заходив у цей отвір. Щоб стрічка щільно облягала конусовидну посудину, її один край робили товстішим. Такою смугою лубу ясеня охоплювали бондарний виріб і з'єднували її замком-петлею. Таким чином, технологія виготовлення і застосування дерев'яних обручів була досить складною, а сам цей процес забирав у бондарів багато часу і сил. Набагато простішим і ефективнішим було застосування металевих обручів. З кінця XIX ст. їх стали широко виготовляти сільські ковалі, які холодним способом на ковадлі надавали металевій стрічці форму, що відповідала профілю діжки – «били на конус» – і скріплювали її двома заклепками. Бондарі купували такі металеві обручі на численних базарах та ярмарках і набивали їх на виготовлену ємність за допомогою спеціального молотка [16].

Завершальним етапом у виготовленні будь-якого бондарного виробу була операція із встановлення дна. Спочатку сільський бондар робив із внутрішнього боку діжки паз – «утор» – завширшки до 1 см, в який мало встановлюватися дно. Відтак майстер вимірював розміри дна саморобним дерев'яним циркулем – «розмірячем» або «обчиркою», а на початок XX ст. у селянській промисловості стали використовуватися металеві циркулі заводського виробництва. Дно випилювали вузькою лучковою пилкою з широкої дошки або кількох, найчастіше трьох клепок, з'єднаних у торцях цвяхами без шляпок. Край утвореного кола обстругували кривим стругом – «вислим ножем» – до товщини, яка дорівнювала ширині уторного пазу. Потім, трохи послабивши клепки в нижній частині діжки, між ними вставляли «шаш» – висушені та порубані смужки стебла комишу. В результаті цього утор розширювався і в нього досить легко вставляли дно за допомогою особливого пристрою – «гаги». Після цього остаточно підбивали та закріплювали нижні обручі. На невеликому бондарному посуді, насамперед, на різноманітних відрах, мірках та інших виробках майстри обов'язково робили ручки. Для цього в загальну низку клепок вони вставляли одну чи дві більш високі клепки – «вушка», нерідко їх робили з більш міцної деревини. У цих клепках спеціальним пристроєм – «лопатним» або спіральним буравом – робилися отвори, в які вставляли ручку [17].

Садиба бондаря часто відрізнялася від традиційних садиб селян у тій чи іншій місцевості. Про те, що тут мешкав бондар, свідчили наявність купи деревини на подвір'ї та бондарські верстати, які в окремих кустарних осередках прийнято було обі оруджувати плетеним з лози тином. Наприклад, саме так часто робили бондарі м. Охтирка Харківської губернії [18].

Основні технологічні операції при виготовленні з дерева будь-яких бондарних виробів найчастіше відбувалися просто в сільській хаті. Помешкання бондарів від звичайної хати відрізнялися наявністю в інтер'єрі бондарських верстатів, дровітні, на якій колоди розколювалися на клепки, полиць для висушування дерев'яних заготовок. Біля вікна бондар звичайно встановлював саморобний верстак, поряд знаходилося пристосування для затискування клепок, пристосування для натягування обручів тощо, а заготовлена деревина і готові вироби сушилися на поперечках, закріплених під стелею від однієї стіни до іншої. Звичайними супутниками домашнього бондарного виробництва були постійні пил та бруд від обробки деревини, які особливо дошкуляли бондарській родині взимку. Адже в цей період року всі основні роботи, пов'язані з бондарних промислом, відбувалися в помешканні. Загалом, у другій половині XIX – на початку XX ст. умови життя українських бондарів були досить тяжкими, а бондарська справа відносилася до числа несприятливих для робітників у плані гігієни. Недивно, що середня тривалість життя кустаря – бондаря у цей період не перевищувала 40 років [19].

Наприкінці XIX – початку XX ст. економічні та побутові умови життя бондарів майже в усіх регіонах України дещо поліпшилися. Вивчені джерела підтверджують, що українські кустарі дедалі частіше стали будувати спеціальні бондарські майстерні. В Музеї народної архітектури та побуту України представлена одна з таких майстерень, яка

наприкінці XIX ст. знаходилася в с. Білозір'я Київської губернії. Вона була влаштована під одним дахом із рубленою хатою, побудованою за планом «хата-сіни-комора-хатина». Саме в таких просторах майстернях бондарі організовували масштабне товарне виробництво бочок, відер, дійниць, ванн тощо. І хоча праця українських бондарів й не стала легшою з точки зору фізичних затрат, після роботи у майстерні вони мали змогу відпочити у чистій, сухій, теплій хаті з кількома кімнатами.

Українські бондарі працювали переважно в літній період року, адже саме тоді було набагато легше висушувати та обробляти деревину, збирати вироби. Окрім цього, саме в літній період спостерігався найвищий попит на бочки, кадовби, баклаги, цеберки, дійниці та інші бондарні вироби. Проте певна кількість бондарів продовжували працювати і взимку. Це були, здебільшого, малоземельні бондарі, сім'ї яких жили переважно за рахунок продажу бондарних виробів. Кустарні промисли були для таких селянських господарств основним заняттям, тому, вони змушені були бондарювати цілий рік, а не посезонно. Щоправда, вважалося, що в літній період року продуктивність праці бондаря, завдяки попиту на його продукцію, була вищою, тоді як взимку він міг працювати не поспішаючи, ретельніше та старанніше виготовляючи вироби [20].

В організаційному відношенні українське кустарне бондарство не було виключно чоловічим заняттям, жінки та діти також брали в ньому участь і виконували різноманітні допоміжні роботи. Таким чином, бондарна майстерня часто являла собою сімейну виробничу кооперацію, де кустар міг користуватися усіма вигодами розподілу праці. Всі основні роботи з обробки деревини традиційно були справою чоловіків, проте після 1914 р. ситуація дещо змінилася й окремі жінки також почали бондарювати. Це було пов'язане з тим, що велика кількість чоловіків-бондарів загинули під час першої світової війни та революцій. Тому деякі жінки загиблих бондарів, стаючи автоматично головами родин і отримуючи у спадок бондарські верстати та інструменти, починали виготовляти бондарні вироби. Подібні випадки були зафіксовані у с. Нова Водолага, Комарівка, Непокрите на Харківщині та в інших місцях [21].

В українському селі кустарі, в тому числі й бондарі, становили своєрідний особливий світ серед інших верств сільського населення. Вони значно відрізнялися від звичайних селян своїм світоглядом, рисами характеру і соціальною психологією. Більшість бондарів мали хоча б початкову освіту, широкі техніко-технологічні знання, були набожними, привітними, дотепними. Ті майстри, котрі самі возили свої вироби на продаж, відзначалися неабияким умінням вести торгівлю. Адже чим сміливішим, жвавішим та гнучкішим у цій справі був бондар, тим швидше й вигідніше він міг продати свій товар. Окрім цього, часті поїздки в інші регіони України, спілкування з багатьма людьми дозволяли майстру краще орієнтуватися в смаках та потребах покупців. Заняття бондарством також накладало відбиток на зовнішній вигляд та на внутрішні якості характеру майстра, що вирізняло його з-поміж іншого населення того чи іншого села. Літературні джерела дають підстави стверджувати, що загалом бондарі користувалися повагою українського суспільства [22].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що в Україні другої половини XIX – початку XX ст. був період найвищого розвитку кустарного бондарства в усій його багатолітній історії. Упродовж цього періоду кустарне гончарство як суттєвий компонент української національної економіки та народної культури розвивалося в гранично сприятливих умовах. Ринкова трансформація українського суспільства супроводжувалася поступовим удосконаленням бондарської технології та інструментарію. Починаючи приблизно з кінця XIX ст. багато технологічних операцій бондарі дедалі частіше стали виконувати за допомогою спеціальних верстатів та пристроїв, у виробництво впроваджувалися нові матеріали та знаряддя праці. Завдяки наполегливій праці народних майстрів основні технічні прийоми виготовлення будь-якого бондарського виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. Українські бондарі продемонстрували здатність вдало поєднувати традиційну технологію

виробництва із численними творчими новаціями. Дедали різноманітнішими ставали форми організації кустарного виробництва бондарських виробів.

1. Зворыкин К.А. Технология дерева. – Харьков, 1896. – 162 с.
2. Грабовский Н.А. Древодельные кустарные промыслы Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – С. 117 – 160.
3. Бабенчиков М.В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. – М., 1945. – 88 с.
4. Маслов Н.П. Бондарный промысел харьковских крестьян в первые десятилетия XX века // История и археология Слободской Украины: Тезы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 53 – 54.
5. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. – СПб., 1999. – 164 с.
6. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI – XX ст. – Львів, 2002. – 450 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 44 – 49.
8. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – СПб., 1914. – С. 3 – 4; Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб., 1874. – С. 209 – 215.
9. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – 1916. – С. 9 – 15.
10. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – Харьков, 1914. – С. 40 – 42.
11. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб., 1915. – С. 35.
12. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – С. 7 – 8.
13. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – С. 39.
14. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – С. 36 – 42; Пономарев Н.В. Кустарные промыслы в России. – СПб., 1900. – С. 4.
15. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – С. 85 – 87.
16. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. – С. 93 – 94; Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – 1914. – С. 17 – 19.
17. Богомазова Т.Г. Указ. работа. – С. 92 – 94; Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 489 – 490.
18. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – С. 9 – 14.
19. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – С. 12.
20. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – 1916. – С. 162.
21. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – С. 14 – 16.
22. Там же. – С. 18 – 20.